

УДК 81'42; 801.7

Қ. Құрманбаев

Нұр Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің докторанты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: kairatk76@mail.ru

Ислам құқығындағы араб лингвистикасының маңыздылығы

Сауда-саттық, шағымдану, арыздану, құқығын талап ету, өсиет ету, үйлену секілді құқықтық қарым-қатынастардың дұрыс, заңды жолмен жүзеге асуы үшін ортақ тілдің болуы маңызды. Сол секілді конституциялар, заңдар, ереже-қағидалар мен мемлекетаралық келісім шарттар сынды құқықтық құжаттардың мазмұны мен мақсаты анық әрі түсінікті тілде жазылуы үшін, заң шығарушы органдар құқықтық құжаттар жазылатын тілді жетік меңгерген болуы тиіс. «Әр пайғамбарды ашық түсіндірсін деп, елінің тілінде ғана жібердік» – деген Құран аятында бандалғандай, адамзатқа тура жолды нұсқап келген пайғамбарлардың да өз қауымы арасынан тандалынуы – осының айғағы.

Ислам дінінің негізгі қайнар көздері араб тілінде екендігі мәлім. Сондықтан Құран экзегетикасы, ислам теологиясы мен құқығын терең меңгеріп, араб тіліндегі діни мәтіндерден үкім шығару үшін, араб тілінің грамматикалық қағидалары мен риторикасын, сөйлем мен сөздердің метафоралық және тура мағыналарда қолданылу ерекшелігін, сондай-ақ әр түрлі баяндау тәсілдерін жетік меңгеру қажет. Осы мақалада, ислам құқығындағы араб тілі лингвистикасының құқықтық үкімдерді шығарудағы маңыздылығы мен түрлі шариғи нормалардың туындауына ықпалдылығы баяндалады.

Түйін сөздер: ислам, лингвистика, құқық, араб тілі, тәпсір, хадис, фикһ

К. Курманбаев

Важность арабского языкознания в исламской юриспруденции

В этой статье рассматривается важность арабского языкознания в извлечении правовых норм в исламской юриспруденции и ее влияние на различные точки зрения ученых

Ключевые слова: Ислам, юриспруденция, экзегетика, хадис, фикһ, лингвистика, семантика, арабский язык

K. Kurmanbayev

Importance of Arabic linguistics in Islamic jurisprudence

This article discusses the importance of Arabic linguistics to extract legal rules of Islamic jurisprudence and its influence on the various points of view of scientists

Key words: Islam, law, exegesis, hadith, fiqh, linguistics, semantics, Arabic

1. Ислам құқығы негіздері мен араб тілі білімінің арақатынасы

Қоғамның дамуы барысында түрлі жайттар, шешімі діни мәтіндерде нақты келмеген мәселелер орын алып, сан қилы сұрақтардың туындауы заңдылық. Бұл, өз кезегінде, мұсылманның әрбір ісі шариғат шеңберінен ауытқымауы үшін ғылыми негіздерге жүгіне отырып, үкімдер шығаруды және оларды дамытуды қажет етеді. Шариғаттың әрбір нақты жағдайға қатысты практикалық

байланысын баяндайтын фикһ ілімін, – оның құқықтық негіздері мен принциптерін, олардан үкім шығару жолдары мен діни мәтін, мағыналарын, жұмһадидтің (үкім шығарушы тұлғаның) сипаттары мен шарттарын зерттейтін ғылым саласынсыз елестету мүмкін емес. Өйткені, қандай да бір шариғи норма белгілі бір әдіс пен тәсілге және ғылыми негіздерге сүйену арқылы алынады. Бұл ғылым саласы – «Усул әл-фикһ», яғни «Ислам құқығы негіздері» деп аталады. Құқықтық негіздердің

басында – араб тілінде түскен Құран Кәрім мен сол тілде сөйлеген пайғамбар сүннеті келсе, «құқықтық қағидалар» – аталған діни мәтіндерде мақсат етілген мағынаны анықтау жолдары мен ережелерін қамтиды.

Діни мәтінге – Құран Кәрім аяттары мен пайғамбар сөзін және оның ісі мен құптағандарын жеткізген рауилердің сөздерін жатқызамыз. Құран экзегетикасын, ислам құқығы мен теологиясын зерттеуші ғалымдар өз салаларын дамыту әрі кемеліне жеткізу үшін тіл біліміне ерекше көңіл бөліп, сөздер мен мәтіндерді баяндау барысында грамматика қағидалары мен заңдылықтарын негізге алды.

Тамыры терең тартқан әдебиет пен шешендік өнердің шыңын бағындырған арабтар, шешен сөздің төресі болған Құран Кәрім түскеннен кейін, дін ілімдерімен қатар, тіл, грамматика, риторика сынды тіл білімдерін де дамытты. Сондықтан, ислам мәдениетін – «тіл мәдениеті» деп айтсақ, артық айтқандық емес.

Дегенмен, араб тілі білімі жеке ғылым ретінде кейінгі ғасырларда ғана қалыптасты. Грамматика, семантика, этимология секілді салаларда қалам тартқан лингвист ғалымдардың еңбектерінен, фикһ үкімдерін айқындап білу үшін, олардың грамматика мен жалпы тіл заңдылықтарына жүгінгендігін көре аламыз. Тіл майталмандары ретінде танылған Абдулқаһир әл-Журжани, әз-Замахшари сынды ғалымдардың діни тақырыптарға айрықша көңіл бөлгендігін ескерсек, алғашқы лингвистерден көбінің: тәпсір, хадис, фикһ ғалымдарынан болғандығын байқаймыз.

Қандай да бір діни мәтіндерден үкім шығару және ондағы құқықтық мазмұндағы мәселелерді анықтау, – бірінші кезекте сол мәтінді түсінуді талап етеді. Ал оған, мәтінді және оның құрылымы мен баяндау тәсілін зерттеу арқылы ғана қол жеткізуге болады. Сондықтан усул іліміне қатысты еңбектердің әрбірі лингвистика тақырыптарын қамтиды. «Фикһ негіздері» ілімі лингвистикалық тақырыптарды грамматикалық тұрғыдан ғана зерттеп қоймай, лингвист ғалымдардың қолы жетпеген яки олар қарастырмаған кейбір тіл мәселелерін де өз ішіне алады. Яғни, грамматикалық зерттеулердің аясына кірмейтін, арнаулы зерттеулерді қажет ететін кейбір лингвистикалық нәзік түсініктерді усул ғалымдары логикалық, ғылыми тәсілдерге жүгіне отырып қолданысқа енгізеді.

2. Ислам құқығы негіздері ғалымының араб тілін меңгеру деңгейі

Барлық усул ғалымдары, діни мәтіндерден шариғи үкімдер шығаруға құқылы ғалымның (мужтахидтің) араб тілі білімін, грамматика заңдылықтарын білуі міндетті екендігіне бірауыздан келіскен. Дей тұрғанмен, осы тұрғыда айтылған басқа да көзқарастарды кездестіруге болады. Мысалы, Әбу Хамид әл-Ғазали: «Араб тілін арабтардың сөзін түсінетіндей деңгейде білу жеткілікті»,– деп, құқықтанушыға тіл маманы секілді араб тілінің қыр-сырын білу, тілді жетік меңгеру міндетті саналмайтындығын алға тартса [2, 344], Имам әш-Шатибидің көзқарасында: «Мужтахид араб тілін: Халил, Сibaуайһи, Ахфаш, Мазини сынды араб лингвистикасының майталман мамандарының деңгейінде білуі шарт» [3,4|484-487] – деп есептейді. Ал, әш-Шаукани болса, «тіл саласында жазылған бір-екі еңбекті оқу жеткілікті» деген ғалымдарының қателесетіндігін айта келе, осы ілімдерді тереңірек зерттеп, тіл тақырыптарын егжей-тегжейлі білу – адамның зерттеу талпынысын және үкім шығаруына септігін тигізе-тұғын ерекше қабілетін арттыратынын, шариғи үкімге қол жеткізуде жеңілдік туындататынын айтқан. Оның көзқарасында мужтахид араб тілін меңгерумен қатар, ерекше қабілетке де ие болуы қажет. Бұндай қасиетке қажырлы еңбектің арқасында ғана қол жеткізуге болады [4, 1|373]

Осы көзқарастардың ішіндегі әш-Шауканидің ұстанымы дұрысырақ десек болады. Өйткені, расында діни мәтіндерден үкім шығару үшін араб тілін жетік меңгеру жеткілікті емес. Құқықтанушы тіл табиғаты мен діни мәтін рухын, шариғаттың асыл мақсаттарын үндестіре білу арқылы ғана негізгі мағына мен мақсат етілген шариғи үкімге қол жеткізе алады.

3. Діни мәтін семантикасы және оның құқықтық үкім әрқилылығына ықпалы

Діни мәтіндердің ұғындыратын мән-мағыналары кесімді, нақты немесе болжамды келетіні сияқты, шариғи үкім де діни мәтінде кесімді түрде не үкімді нақты баяндамай, көмескі түрде берілуі ықтимал. Ал, бұл, мәтін мен мәтін семантикасына байланысты.

Оны келесідей бөліп түсіндіруге болады:

1. Мәтін де, мәтіннің ұғындыратын мағынасы да нақты кесімді түрде келуі.

2. Мәтін де, мәтіннің ұғындыратын мағынасы да болжамды (занни) келуі.

3. Мәтін нақты келіп, семантикасының болжамды келуі.

4. Мәтін болжамды келіп, семантикасы кесімді келуі [5, 65].

Кесімді мәтінге – барлық Құран Кәрім аяттары мен жалғандыққа келісіп алулары мүмкін болмаған бір топ адамдардың, өздері секілді екінші бір топтан жеткізген (мутауатир) хадистері жатады. Егер бұндай мәтіндердің мән-мағынасы да нақты, кесімді келсе, яғни мәтіннің ұғындырған мағынасы анық, нақты үкімді белгілесе, мәтін мазмұнына әртүрлі ой-пікір жүгіртіліп, ижтиһад жасалынбайды. Ал, қалған мәтін мен оның семантика түрлері, тілдің морфологиялық, грамматикалық, лексика-семантикалық ерекшеліктеріне сай өзгеруге бейім.

Болжамды мәтін – мутауатир хадистерден басқа хадис түрлеріне қолданылса, мәтін семантикасының болжамды келуіне – басым бөлік Құран Кәрім аяттары мен пайғамбар хадистерінің мағыналарын айтуға болады. Көпшілік діни мәтіндердің мағынасы, мазмұны мен мәні көп қатпарлы келуі себепті әртүрлі ұғынылып, әрқилы интерпретацияланады. Өйткені тіл табиғатына, оның мазмұндық құрылымдық жүйесіне: тура мағына, бұрма мағына, ауыспалы мағына, астарлы мағына, жасырын мағына, көп мағына, негізгі мағына, қосалқы мағына, жалпы және жалқы мағыналар секілді лексика-фразеологиялық семантикалар тән.

Мұсылман құқытанушылары көп қырлы семантикалық мән-мағыналар мен ұғымдарды қамтыған діни мәтіндерді түсініп, одан үкім шығарудың ғылыми негіздерін бекітті. Сахабалар дәуірінде, хатқа түспеген қағидалар негізінде қалыптасқан құқық негіздері, мужтаһид имамдар кезеңінде ғылыми методологиялық тұрғыдан жүйеге түсіріліп, құқықтық ханафи және кәләмдық шафиғи мектептері негізінде өз дамуын тапты. Аталған екі бағыттың басты ерекшелігі, ханафи мектебі құқықтық нормаларды айқындауда индукциялық әдіске сүйенсе, көпшілік құқытанушыларды құраған мутакаллимдер мектебі өкілдері дедукциялық тәсілге жүгінді. Ханафи ұстанымы негіздерді құқықтық тармақтардан шығарып, негізгі қағидаларды құқық тармақтарына икемдеуі себепті «құқықтық мектеп» деп аталса, Шафиғи бастаған усул

мектебі методологиялық тұрғыда рационалды-логикалық ұстанымға басымдық танытқан көпшілік кәләм ғалымдарының әдістемелерімен үйлесіп, Бақиллани, Кади Абдулжаббар, Әл-Жуайни, Әл-Ғазали, Фахруддин әр-Рази секілді кәләм ғалымдарының еңбектерін негізге алуы себепті, «кәләмдық» деп аталды. Шафиғи кітаптарында логикалық дәлелдер мен пікірталастарға орын беріліп, ал Ханафи кітаптарында фикһ ілімі аясындағы құқықтық тақырыптар мен зерттеулерге баса назар аударылуы да осының айғағы.

4. Сөз бен сөз тіркестерінің құқықтық үкімді білдірудегі семантикалық ерекшеліктері

Аталған екі мектеп өкілдерінің құқықтық нормаларды айқындаудағы лингвистикалық, семантикалық әдіс-тәсілдерін зерделей отырып, сөз не сөз тіркестерін мағынаға дәлел болуы және мағынамен байланысуы тұрғысынан келесідей бөлуге болады:

1. Сөздің үкімді білдіретін мағыналарға анық немесе жасырын түрде дәлел болуы тұрғысынан:

а) Мағынасы анық сөздер: *сыртқы (заһир), мәтіндік (насс), баяндалған (муфәссәр) және нақты (мухкәм);*

ә) Мағынасы көмескі сөздер: *жасырын (хафи), ұғынықсыз (мушкил), қысқа-нұсқа (мужмәл) және көмескі (мутәшәбиһ);*

2. Сөздің үкімдерді білдіретін мағынаны қамтуы тұрғысынан *жалпы (аъмм) мен жалқы (хасс), омоним (муштәрәк) мен жорамал (муәууәл), абсолюттік (мутлақ) және шектеулі (мукайяд);*

3. Сөздің үкімді білдіретін мағыналарға тура және ауыспалы түрде дәлел болуы тұрғысынан: *хақиқа (ақиқат) мен метафора (мәжәз), анық (сарих) және тұспал (кинәя);*

4. Сөздердің үкімдерді білдіретін мағыналарды ұғындыруы тұрғысынан:

а) Жазбаша: *Мәтін түсінігі (ибарату ән-насс), мәтін ишареті (ишарату-ән-насс), мәтін мазмұны (дәләләту ән-насс), қажетті мағынасы (дәләләту әл-иктиза) деп қарастырылса;*

ә) Ауызша: *Мантуқ (айтылу мағына) және мәфһум (ұғынылған мағына) деп екіге бөлінеді.*

Сөздің үкімді білдіретін мағыналарға анық дәлел болуы тұрғысынан бөліну түрлері:

Сыртқы (заһир) дегеніміз – сөздің жалқылануы, жорамалдануы және мансұхталуы мүмкін болған сөздік мағынасы болса, оның

мәтіннен ұғынылған мағынамен айқындала түскен мағынасы – *мәтіндік (насс)* деп танылған. Мысалы: «Аллаһ сауданы адал, өсімді харам қылды»,– деген аяттың сыртқы (заһир) мағынасы – сауданың адал, өсімнің харам болуын білдірсе, мәтіндік (насс) мағынасы – аяттың түсу себебі мен толық аятта келгендей, сауда мен өсімді бір деп білген мүшріктерге жауап беріп, сауда мен өсімнің бір нарсе емес екендігін білдіруі. Егер сөз не мәтін пайғамбар дәуірінде мансұхталуы ықтимал болып, бірақ жорамалдануы мен жалқылануы мүмкін болмаса әрі үкімді анық білдірсе – *баяндалған (муфассар)* деп аталған. Сөздің муфассар мағынасы, үкімді білдіру тұрғысынан жалқыланып, жорамалданбауы себепті, сыртқы (заһир) және мәтіндік (насс) мағыналарына қарағанда қуаттырақ болып келеді. Құран Кәрімде қысқа-нұсқа (мужмәл) келген сөздер пайғамбар тарапынан айқындалып, түсіндірілсе, онда ол баяндалған (муфәссәр) сөзге айналады. Егер сөз мағынасы баяндалған (муфассар) сөзден не мәтіннен де ашық келіп, әрі жорамал мен мансұхталуды қабыл етпейтіндей болса, ол *нақты (мухкам)* сөз деп аталады. Мысалы: Жаннатта мәңгі қалу жайында сүйіншілеген «Ниса» сүресінің 57-аятындағы «мәңгі» (خالدين) сөзі – мухкам. Өйткені олардың жаннатта мәңгі қалатындықтарын *أَبَدًا* тіркескен сөзімен қуатталған [6, 145].

Кейде сөзден мақсат етілген мағына айқындалмай, түсініксіз сөз сөйлемнің мағынасын тұмшалайды. Мұсылман құқықтанушылары сөз мағынасының анық білінбеуін келесідей баяндайды:

Жасырын (хафи) – сөздің формасы жағынан мағынасы айқын болғанымен, айтушының мақсаты толыққанды белгілі болмаған сөз. Мысалы: «*Ұры ер мен әйелдің қолдарын кесіңдер*» (Мәида, 38) аятындағы «ұры» (السَّارِق) сөзі тілдік формасы жағынан анық. Алайда мағынасын түсіну барысында, біреудің қалтасына не сөмкесіне түсіп, ұрлық жасаумен қатар, біреудің қараусыз қалдырған мүлкін ұрлауды қамтып я қамтымағандығы белгілі емес. Нәтижесінде, сөз мағынасының айқын білінбеуі себепті – ұрлық жасаушыға жаза тағайындау мәселесіне әсер ететіндігі белгілі.

Бір сөздің мағынасы түсініксіз келіп, не полисемия салдарынан ол сөзден қай мағына мұрат етілгендігі айқындалмаса, *ұғынықсыз (мушкил)* сөз деп аталады. Жасырын (хафи)

сөздегі «түсініксіздік» сөздің өзінен емес, оның қолданылуы барысындағы барлық мағыналарды қамти алмауынан туындайды. Ал, мушкил сөздегі түсініксіздік, сөздің өзінен туындайды. Бұған омоним (муштарак) сөздерді де жатқызуға болады.

Қысқа-нұсқа (мужмал) – айтушы тарапынан түсіндірме жасалмайынша мағынасы түсініксіз болған сөздерге айтылады. Үкім аяттары көбінесе қысқа-нұсқа келіп, оны екінші бір мәтін баяндайды. Мужмал сөз жорамалмен айқындалатын болса, ол жорамалданған (муәууәл) деп айтылады. Ал, егер, толықтай айқындалмаса, мужмәл не мушкил болады.

Сол секілді мутәшәбиһ сөздер де негізгі ой мен мақсаттың жасырын қалуымен ерекшеленеді. Оған мағынасы айқын болмаған діни мәтіндер жатады. Мутәшәбиһ сөздер мен мәтіндерді түсіндіру барысында да мұсылман құқықтанушылары мен теологтар арасында көзқарастар орын алған. Кейбір мәтіндердің сөзінде көмескілік болса, кейбір мәтіндердің мағынасында, ал кейбірінің сөзінде де, мағынасында да түсініксіздік орын алуы мүмкін.

Аталған, көмескі мағыналарды білдірген сөздер мен мәтіндерді нақты, айқын келген Құран не сүннет мәтіндерімен яки ижмағтың баяндауымен ғана түсіне аламыз. Яғни, белгілі бір сөздің жанама мағынасы алынатындығын, екінші бір діни мәтін немесе ғалымдардың ортақ келісімі айқындайды [7, 3/137].

Белгілі бір мәнге міндетті түрде белгілі бір мағына сәйкес келеді деп, не белгілі бір мағына белгілі бір мәнді ғана білдіреді деп айта алмаймыз. Айтқандай, белгілі бір мағынаның бір емес, бірнеше мәнді білдіруі тілде, сөз өнерінде ежелден бар. Белгілі бір мәнді жеткізудің, білдірудің тілдік құралдары да түрліше. Кейбір мәтіндерде бірнеше мағынаның сілемі, бірнеше мән қатары бірдей көрініс тапса, көпқырлы мағыналық бірліктердің тұтастығынан күрделі метафоралық мағына туады. Метафоралық мазмұндағы діни мәтіндерге де жүгінген ислам құқығы мен теологиясында да метафора (мажаз) және ақиқат (хақиқа) ұғымдары әртүрлі құқықтық үкімдер мен көзқарастардың шығуына себеп болды.

«Хақиқа» – сөздің түпкі, нақты мағынасын ұғындыруы болса, айтылған сөздің алғаш айтылғандағы мағынадан басқа бір мағынада қолданылуы «метафора» (мәжәз) деп аталады.

«Хақиқа» – метафорадан (мәжәз) яғни, астарлы мағынадан жоғары тұрады. Сөз хақиқи

мағынасымен түсінілсе, үкімі нақты дәлелденіп, метафоралық мағынасына жүгінілмейді. Мысалы: Құран Кәрімде: «Әйелдеріңе тисеңдер (жақындассаңдар), сонда су таба алмасаңдар таза жерге таяммум соғып, онымен беті-қолдарыңды сипаңдар» [1, 5-6], – делінген. Әбу Ханифа секілді фикһ ғалымдары: «Бұл аяттағы «тию» мағынасын білдіретін «لمس» (ләмс) сөзі – негізгі мағынада емес, астарлы мағынада қолданылған», – деп қабылдайды. Аллаһ Тағала құлдарына әдептілікті үйрету мақсатында жыныстық қатынасты – «жақындау», «тию» сөздерімен білдірген деген тұжырымға барған. Сондықтан ханафилік ұстанымда ер кісінің денесі әйел адамға тисе, дәреті бұзылмайды [8, 24].

Усул (ислам құқығы негіздері) ғалымдары көптеген құқықтық мәселелерде әртүрлі үкімдердің шығуына себеп болған жалпы, жалқы мағыналарды ұғындырған сөздерді баяндауда да қарама-қайшы пікір білдірген. Мутакаллим мектебі өкілдері жалпылама келген сөздің мағынасын шариғи үкім білдіруде «болжамды» деп таныса, ханафилер «кесімді дәлел» деп білген. Мутакаллимдердің көзқарасындағы «әрбір жалпы жалқыланады» деген ережеге сай әрі мәтіндердегі жалпы мағынаны білдіріп келген сөздерді зерттеу барысында, жалпыдан әрдайым жалқы мақсат етілгендіктен, барлық жалпы келген мағына жалқылануы ықтимал. Ал, ықтималдылық орын алған жағдайда, кесімділік жойылады [9, 1/317]. Осы көзқарастардың нәтижесінде, мәтіні мен семантикасы да кесімді келген

жалпы (аамм) мәтінді жалқылайтын дәлелге қатысты да қарама-қайшы пікір туындайды. Яғни, жалпы (аамм) келген мағынаны болжамды (занни) дәлел деп білген көпшілік ғалымдар, оның болжамды дәлелмен жалқыланатындығын айтса, оны кесімді дәлел деп білген ханафи ғалымдары, болжамды (занни) дәлелдің жалқылай алмайтындығын алға тартқан. Әс-Сарахси: «Мәтін мен мағына жағынан да кесімді саналған жалпы мағынаны ұғындырған Құран аяттары мен мутауатир сүннеттің, ахад хадис, қияс секілді болжамды дәлелдермен жалқылануы дұрыс емес», – деген. [10, 1/142]. Сол секілді жалқы (хасс) келген сөздің жорамал (занни) мағына ұғындыратындығына бір дәлел табылса, яғни жалқы сөздің білдірген мағынасынан басқа, екінші бір мағынаның көзделгендігіне қатысты бір дәлел болса, мұндай жағдайда жалқы сөз астарлы мағынасымен түсіндіріледі.

Қорытынды

Лексикалық семантика шикізат тәрізді, өңдеуді қажет етеді. Ол – сөздің барлық семантикаларын қамтитындай жүйелі логикалық тұжырым жасау арқылы жүзеге асады. Бұл жолда мұсылман құқықтанушылары араб тілінің лексикалық семантикадағы бай қорын басшылыққа алып, діни мәтін мен оның бірліктерін орынды интерпретациялап, олардан дұрыс үкім шығару үшін бар күш-жігерлерін сарп етті. Осылайша лингвистикалық және құқықтық қағидаларды бекітіп, ислам құқығы негіздерінің методологиясын қалыптастырды.

References

- 1 Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі. Ауд. Халифа Алтай. – Мәдина Сауд Арабиясы: Екі харамның қызметкері Фаһд патшаның комбинаты, 1991 ж.
- 2 أبو حامد الغزالي. "المستصفى من علم الأصول". – القاهرة: المكتبة التوفيقية، 2010. – 719 ص
- 3 أبو إسحاق الشاطبي. "الموافقات". – دار ابن عفان، 1997. – 7 ج
- 4 محمد بن علي الشوكاني. "إرشاد الفحول". – الرياض: دار الفضيحة، 2000. – 2 ج
- 5 يوسف القرضاوي. "في فقه الأولويات". – القاهرة: مكتبة وهبة، 2012. – 248 ص
- 6 Doç. Dr. Fahrettin Atar. «Fıkıh usulü». – İstanbul 1988. 1-е издание. Перевод с турецкого Т.Хабибуллин – М. ООО «Издательская группа «САД», 2005. – 202с.
- 7 أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي الظاهري. "الإحكام في أصول الأحكام". – بيروت: دار الأفاق الجديدة، 8 ج
- 8 Исаұлы М., Жолдыбайұлы Қ. Ислам ғылымхалы. – Алматы, 2005 ж. – 440 б.
- 9 جلال الدين المحلي. "البدر الطالع في حل جمع الجوامع". – بيروت: مؤسسة الرسالة، 2005. – 2 ج
- 10 أحمد بن أبو سهل السرخسي. "أصول السرخسي". – بيروت: دار الكتب العلمية، 1993. – 2 ج